

SHAYBONIYLAR DAVLATI IJTIMOYIY TUZUMI VA BOSHQARUVI

Muhammadiyev Ilhom Ashur o'g'li

O'zbekiston Milliy universiteti Tarix fakulteti 1-bosqich magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11205176>

Annotatsiya. Maqolada Muhammad Shayboniyxon faoliyati, shayboniylar davri ijtimoiy tuzumi, davlat boshqaruvi, va huquqining asosiy belgilari o'rganilish muammolari ularni keltirib chiqargan sabablar xususida so'z boradi.

Kalit so'z va iboralar: ko'chmanchi o'zbeklar, Muhammad Shayboniyxon, davlat boshqaruvi, yer egaligi, mansablar, Ro'zbehxon, Bartold, madrasa.

THE SOCIAL SYSTEM AND ADMINISTRATION OF THE STATE OF SHAIIBANI

Abstract. The article talks about the activities of Muhammad Shaybani Khan, the social system of the Shaybani period, the main signs of state administration and law, and the reasons that caused them.

Key words and phrases: nomadic Uzbeks, Muhammad Shaibanikhan, state administration, land ownership, positions, Rozbehkhan, Barthold, madrasa.

СОЦИАЛЬНАЯ СИСТЕМА И УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВА ШАЙБАНИ

Аннотация. В статье говорится о деятельности Мухаммада Шайбани-хана, общественном строе периода Шайбани, основных признаках государственного управления и права, а также причинах, вызвавших их.

Ключевые слова и фразы: кочевые узбеки, Мухаммад Шайбанихан, государственное управление, землевладение, должности, Розбеххан, Бартольд, медресе.

Tarixdan ma'lumki, XI-XVI asrlarda g'arbda Dnepr daryosi va Qora dengiz, shimoli-sharqda Irtish daryosi va Balxash ko'ligacha, janubda esa Xorazm va Sirdaryoning quyi oqimlari oralig'idagi yerlar Dashti Qipchoq deb yuritilgan. Dashti Qipchoqning sharqiy qismi, ya'ni Oq O'rdada shayboniylardan bo'lgan Abulxayrxon (1428-1468) tarqoq bo'lgan mayda xonliklarni birlashtirib, katta davlatga asos soldi. Keyinchalik mang'it urug'lari ham Abulxayrxon qo'l ostiga birlashtirildi. Dashti Qipchoqda siyosiy tartibsizliklar, katta yer egalari bilan dehqonlar va chorvadorlar o'rtasida ichki ziddiyatlar kuchayishi natijasida davlat zaiflashib bordi. Ana shunday sharoitda hokimiyatni qo'lga olgan Abulxayrxonning nabirasi Muhammad Shayboniyxon (1451-yilda tug'ilgan, yoshlik yillarida Samarqand va Buxoro madrasalarida o'qigan) Dashti Qipchoqdagi qabilalarni birlashtirib, davlat hokimiyatini yanada mustahkamlaydi. Movarounnahrda temuriy hukmdorlarning o'rnini Abulxayrxonning nevarasi

Shayboniy asos solgan o'zbeklar davlati egalladi. Temuriylar davlatining zaiflashganligi, tarqoqlikning kuchayishi va hokimlikka da'vogarlarining o'zaro to'xtovsiz urushlari shayboniylarning Turkistonga hujumi uchun zarur shart-sharoitlar yaratdi. Muhammad Shayboniyxon boshchiligidagi ko'chmanchi o'zbeklar XVI asr boshlarida Movarounnahr va Xurosonni egallab, temuriy shahzodalar hukmronligiga chek qo'ydilar va bu ulkan hududda o'zlarining markazlashgan davlatiga asos soldilar. Bu davlat poytaxti avval Samarqandda bo'lgan bo'lsa, XVI asr o'rtalaridan boshlab Buxoroga ko'chiriladi. Shundan keyin bu davlat Buxoro xonligi deb ham atala boshladi. Butun XVI asr mobaynida hokimiyatni o'z qo'llarida saqlab kelgan shayboniylar sulolasi hukmronligi o'zbek davlatchiligi tarixida katta ahamiyatga ega bo'lib, xuddi shu davrda o'zbek xalqining etnik shakllanishidagi uchinchi davr boshlandi.

Shayboniylar davlatining ijtimoiy tuzumi

Shayboniylar davlatida xo'jalikning asosi dehqonchilik bo'lib, dehqonlar asosiy ishlab chiqaruvchi kuch edi. Mamlakatdagi tarqoqlik, to'xtovsiz urushlar mamlakat iqtisodini inqirozga, dehqonlarni esa qashshoqlanishiga olib keldi. Urush harakatlari natijasida soliqlar ko'paydi. Farg'ona va Andijon vodiylaridan dehqonlar qocha boshladi. Shayboniyxon va uning avlodlari - xonlar dehqonchilikni jonlantirish maqsadida soliqlarni ma'lum vaqtgacha kamaytirdi. Dehqonchilikning har qaysisida o'ziga xos, ayrimlaridan pul hisobida, ayrimlaridan natura shaklida soliq olinardi. Masalan, paxtakorlardan «g'o'za puli» olingan. Agrar munosabatlar eskicha qolib, yerlarning asosiy qismi mamlaka-i-podshoh yoki mamlaka-i-sulton deb atalgan, bu umumdavlat erlari bo'lib, uning egasi davlat boshlig'i - xondir. Bu yerlarga nafaqat ekinzorlar, balki shahar yerlari, bozorlar ham kirgan. Bulardan umumdavlat yeriga «tashlandiq yerlar», «ekin ekilmaydigan yerlar» ham kirgan va bu yerlardan foydalangan mahalliy oqsuyaklar, shu jumladan ruhoniylar yerni dehqonlarga foydalanishga topshirgan. Dehqonlar ham davlatga, ham zodagonga soliq to'laganlar. Bu soliq «malvadjihat» deb atalgan. Bundan tashqari yana bir qancha kattayu kichik soliqlar yig'ilar edi. Jumladan, dorug'ash - soliq yig'uvchilar va viloyat hokimlari foydasiga, zakot - mol boshiga, umuman mol-mulkdan olinadi. Zabitona - hukmdor foydasiga maxsus soliq; tanobona - bog' va bog'chadan olinadi; madadi lashkar - harbiy soliq. Soliqlar hajmi har yerda, har davrda turlicha bo'lgan. Zodagonlar egallagan davlat yerlarining shakllari har xil: suyurg'ol, iqta, tanho va boshqalar edi. Suyurg'ol hukmron sulola a'zolari, yirik davlat arboblari va harbiy qo'mondonlarga berilib, ular yerni to'lig'i bilan o'zlari boshqarar va soliqlar yig'ib olar va bir qismini davlat xazinasiga topshirardilar. Suyurg'ol egalari g'oyat katta siyosiy huquqqa ega bo'lishgan. XVII asrdan boshlab suyurg'ol xonga sodiqligi uchun din arboblari, shoirlar, olimlarga mukofot sifatida beriladigan bo'ldi. XV asrda temuriylar davrida

mavjud bo'lgan yerga egalik shakli -iqta saqlanib qoldi. Bu yerlar hukmron xon avlodlariga, yirik davlat va harbiy arboblarga berilgan. Iqta hajmi har xil bo'lib, iqta egalari -iqtadorlar o'zlarining harbiy kuchlariga ega bo'lgan. XVI asrdan boshlab O'rta Osiyoda yangi yer egaligi tanho, kichik xizmatkorlarga beriladigan yerlar paydo bo'ldi. Tanho hajmi -tanhodorlar xizmatiga yarasha - bir necha uydan yoki bir necha qishloqlardan olinishi mumkin edi. Tanhoga ekin ekiladigan yerlarga balki tegirmon, moyjuvozlardan keladigan daromadlar ham qo'shib berilgan. Yerning kichik va yirik zodagonlarga, amaldorlarga har xil shaklda tarqatib berilishi davlat xazinasidagi daromadni kamaytirdi va xon hokimiyatini zaiflashtirdi, mamlakatda tarqoqlik kuchaydi. Yer egaligining alohida ko'rinishini vaqf yerlar tashkil qilgan. Vaqf yerlar xon tomonidan musulmon ruhoniylariga mos qilib beriladigan yerlar bo'lib, bu yerlardan kelgan daromadlar ko'pincha qozi kalonlarga, mutavallilarga (vasiylarga) tushardi. Vaqfga tarqatilgan yerlardan tashqari mulklarning hajmi ba'zan katta miqdorni tashkil qilardi. Shayboniylar davridagi aholining asosiy qismini dehqonlar, yarim ko'chmanchilar va qisman ko'chmanchi-chorvadorlar tashkil etardi. To'xtovsiz o'zaro to'qnashuvlar mehnatkash aholining turmush darajasiga salbiy ta'sir qildi. Dehqonlarni ezishning asosiy shakli - davlat, vaqf va mulk yerlarini ijaraga berishdan iborat edi. Bu yer dehqonning merosi hisoblansa ham yer egasi xohlagan vaqtda tortib olishi va boshqaga sotishi mumkin edi. Shuning uchun dehqon mehnat unumdorligini oshirishdan manfaatdor emasdi. Undan tashqari, dehqonlar uchun o'z mahsulotlarini bozorga chiqarib sotish ko'p qiyinchiliklarni bartaraf etishni talab qilardi. Jamiyat hayotida, davlat boshqaruvida tutgan o'rniga, mavqeyiga qarab quyidagi bir nechta ijtimoiy tabaqalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Oliy tabaqa. Unga xon va uning yaqinlari, o'zbek sultonlari, yirik saroy amaldorlari (vaziru vaziro) kirgan. Davlat boshqaruvini ana shu ijtimoiy tabaqa amalga oshirgan.

- Umaro. Harbiy-ma'muriy amaldorlar, yirik sarkardalar, viloyat hokimlari, qo'shin va qabila boshliqlari. Mahalliy boshqaruv ular qo'lida bo'lgan.

- Ulamolalar. Yirik din peshvolari, shayxlar, xojalar. Ular nafaqat diniy, balki dunyoviy boshqaruvda ham faol ishtirok etganlar.

- Fuzalo. Jamiyat madaniy-ma'naviy hayotini aks ettirgan ijtimoiy tabaqa: olimlar, shoirlar va boshqalar.

- Raiyat (fuqaro). Jamiyatda asosiy ishlab chiqaruvchi, moddiy boylik yaratuvchi, xazinaga soliq to'lovchi ijtimoiy tabaqa bo'lib, ularga do'kondorlar, hunarmandlar, o'rtahol dehqonlar va chorvadorlar, yollanib ishlaydigan aholi kirgan.

- Qullar. Bu davrda qulchilik saqlanib qolgan bo'lib, qullarni asosan harbiy talonchilik yurishlari paytida asirga tushirilgan, o'lja qilib olingan kishilar tashkil etgan. Ma'lum haq evaziga

ular ozod boiishi mumkin bo'lgan. Qullar mehnatidan saroyda, yirik amaldorlar va ulamolar xo'jaliklarida foydalanilgan.

Shayboniylar davlat boshqaruvining tashkil etilishi

Shayboniylar davrida davlatning ma'muriy tuzilishi ham o'ziga xos edi. Hokimiyat tepasida xon turardi. Xon taxtga taklif qilingan vaqtda u oq kigizga o'tqazilib to'rt tomonidan eng mo'tabar va nufuzli zodagon ko'tarib borardi. Davlatdagi eng oliy hokimiyat xonga tegishli bo'lib, u qonunlar chiqarish, ularning ijrosini nazorat qilish, o'lim jazosi berish vakolatlariga ega edi. Xonlikning siyosiy tizimida, boshqaruvda Amir Temur va temuriylar davrida qaror topgan tartib-qoidalar, xususiyatlar bilan birga ko'chmanchi o'zbeklar davlatiga xos an'analar ham mavjud edi. Davlat boshqaruvida islomiy shariat va odat qonun-qoidalariga amal qilingan. Davlatni boshqarishda xon saroyidagi oliy darajali amaldorlardan tashkil topgan markaziy boshqaruv va viloyat hokimlari qo'lidagi mahalhy boshqaruv asosiy o'rin tutib, ular mamlakatning amaldagi haqiqiy egalari edilar. Ular yordamida va bevosita ishtirokida xon ma'muriy boshqaruvni amalga oshirardi. Markaziy boshqaruv davlatning ichki va tashqi hayotiga bog'liq barcha masalalarni hal qiladigan dargoh - saroy devonida jamlangan edi. Davlatning oliy darajali amaldorlari a'zo bo'lgan va odatda bosh vazir tomonidan boshqariladigan bu mahkama mamlakatning siyosiy, moliyaviy, harbiy, tashkiliy va boshqa masalalarini ko'rib chiqar edi. Bu yerda qabul qilingan qarorlar xonning tasdig'i bilangina kuchga kirar va hayotga joriy etilardi. Xondan keyingi o'rinda otaliq mansabi turgan. U xonning murabbiysi, homiysi, maslahatchisi bo'lish bilan birga birinchi vazirlik lavozimini ham bajargan. Keyinchalik esa unga Zarafshon daryosi suvini boshqarish vakolati ham yuklangan. Undan keyin turadigan devonbegi mansabidagi kishi moliya va soliq ishlarini yuritish bilan shug'ullangan. Shayboniylar davrida quyidagi oliy martabali davlat lavozimlari mavjud edi: Ko'kaldosh (bir onadan sut emgan ma'nosida) muassasalarni boshqarar hamda butun mamlakatdagi xonning do'stlari va dushmanlari haqida ma'lumotlar to'plovchi shaxs; mushrif - xon ma'lum shaxslarga in'om etadigan ashyolarni ro'yxatga olib boruvchi hamda soliqlar yig'ilishini boshqaruvchi shaxs; qushbegi - xonlar va sultonlar shikorga chiqqan paytda ov anjomlarini nazorat qiluvchi shaxs; munshi (mirza) - xonning farmonini yozuvchi shaxs. Bulardan tashqari Shayboniylar davlatida mirshab, dodxoh (aholidan shikoyat tinglovchi shaxs), miroxo'r (otxona boshlig'i), parvonachi (yorliq topshiruvchi shaxs) kabi lavozimlar ham muhim ahamiyatga ega edi. Davlatda amaldorlardan tashqari ruhoniylar zodagonlar ham hukmron sinf toifasiga kirardi. Ulamolarning bir qismi o'zlarini Muhammad payg'ambar avlodlari - sayyidlar deb hisoblar edilar, bir qismi o'zlarini Muhammad payg'ambarning choryor xalifalari - Abubakr, Umar, Usmon va Ali avlodlari deb hisoblardilar va ular xo'jalar deb atalardi. XVI asrning

o'rtalariga kelib xo'jalarning obro'yi nihoyatda oshib ketdi, hatto kimning xon bo'lishi ham ularga bog'liq edi. Xo'jalar orasida eng obro'lilari jo'ybori shayxlar edi. Davlat boshqaruvida harbiy-ma'muriy amaldorlardan tashqari, ulamolar, din peshvolari, shayxlar va xo'jalarning, xususan, shayx-ul-islom, qozi kalon, mufti kabi diniy mansab egalarining ham ta'siri katta bo'lgan. Bu davrda, ayniqsa, Buxoro yaqinidagi Jo'ybor qishlog'idan chiqqan xo'jalarning mavqeyi juda oshib ketdi. Mahalliy boshqaruv viloyat hokimlari qo'lida bo'lib, ular ham o'z boshqaruv tizimiga ega bo'lgan. Unga qo'shinga boshchilik qiladigan, aholidan soliqlarni yig'ib oladigan, shariat qonunlarining to'g'ri bajarilishini nazorat qiladigan amaldor (rais)lar kirgan. Viloyatlar o'z navbatida kichik ma'muriy birliklar: tuman, kasaba va mavzelarga bo'linib idora qilingan. Mahalliy boshqaruvning eng quyi bo'g'ini oqsoqol (kalontaron) tomonidan boshqariladigan qishloq jamoalari edi. Buxoro xonligining bu davrdagi asosiy ma'muriy birligi viloyat (ulus) bo'lib, manbalarda Samarqand, Qarshi, Shahrisabz, Hisor, Balx, Termiz, Karmana, Qorako'l, Miyonko'l, Shosh (Toshkent), Turkiston, Farg'ona, O'ratepa, Marv kabi viloyatlar tilga olinadi. Poytaxt shahar va unga tegishli tumanlar xonning o'zi tomonidan boshqarilgan. Viloyat hokimlari xon tomonidan tayinlangan. Odatda bunday yuksak mavqega xonning yaqin va ishonchli kishilari, qarindoshlari, yirik qabila boshliqlari, harbiy yurishlarda o'zini ko'rsatgan o'zbek sultonlari muyassar bo'lgan. Shuni alohida aytib o'tish kerakki, xonlikning davlat chegaralari doimiy bo'lmay, tez-tez o'zgarib, kengayib yoki qisqarib turgan. Ba'zi viloyatlar tashqi va ichki siyosiy vaziyatga qarab markaziy hokimiyatga bo'ysunmay qo'ygan va ularni qayta bo'ysundirish uchun harbiy yurishlar olib borilgan. Harbiy amaldorlar va navkarlarga xazinadan beriladigan yillik maoshdan tashqari harbiy yurishlar paytida qo'lga kiritiladigan o'ljadan ham berib turilgan.

Shayboniylar davlati huquqining asosiy belgilari

Shayboniylar davlati islom davlati edi. Shu sababli unda islom huquqi asosiy huquq manbasi hisoblangan. Shuningdek, odat huquqi va xonlarning turli farmonlari ham huquq manbalarini tashkil qilgan. Huquq manbalari orasida odat huquqining ahamiyati ancha katta bo'lgan. Muhammad Shayboniyxon markazlashgan davlatni tuzish bilan birga unda huquq-tartibotning mustahkamlanishiga ham e'tibor beradi. Tarixchi Ro'zbixon Isfaxoniy «Mehmonnomayi Buxoro» asarida yozishicha, Ungacha Samarqand atrofidagi katta yo'llarda talonchilar va zo'ravonlar ko'payib, hatto Samarqanddan Turkiston yo'li bo'ylab «xon hazratlarining asrga tatigulik davlati paydo bo'lgunga qadar to'rt farsax uzoqlikda joylashgan Aliobodga biror kishi bora olmay qolgan.» U davlat yo'llarini ana shu talonchi va bosqinchilardan tozalab, yo'llarning xavfsizligini ta'minlaydi. Muhammad (Shohbaxt) Shayboniyxon o'qimishli, shariat huquqi bobida o'z zamonasining bilimdon kishilaridan bo'lganligi uchun qonunchilik va

yuridik masalalarni ulamolar bilan maslahatlashib hal etishga e'tiborli bo'lgan. Uning huzurida hech qachon shariat huquqi va qonunlariga zid majlis bo'lmagan. Isfaxoniy xonning topshirig'iga binoan 1513-1515-yillarda unga bag'ishlab davlatni boshqarishga oid qisqa hajmli axloqiy-yuridik «Suluk al-muluk» - «Podsholarning xulq-atvorlari» nomli qo'llanma yozadi. Unda davlat ishlari, musulmonlar bilan o'zaro munosabatlarda, dorug'alar tayinlashda, xiroj, ushr, juz'ya kabi soliqlar yig'ib olishda nimalarga asoslanish lozimligi yoritib berilgan. 15 bobdan iborat mazkur asarda mansabdorlarni tayinlash, ularning huquq va majburiyatlari, soliqlarni yig'ish tartibi, qo'zg'olonlarni bostirish haqidagi qoidalar keltirilgan. Garchi Markaziy Osiyoda huquqning asosiy manbayi shariat bo'lsa-da, u odat huquqining yashashiga chek qo'ya olmagan edi. Ilmiy adabiyotlarda huquqiy odatlar va huquqiy bo'lmagan odatlar bir-birlaridan farqlanadi. Davlat tomonidan tan olinib, mustahkamlangan va o'z sanksiyasiga ega bo'lgan odatlargina yuridik odatlar hisoblanadi. Akademik V.V.Bartoldning ko'rsatishicha, turkiy tilda xalq ma'nosini «budun» degan so'z anglatib, «to'ra» davlat ma'nosida ham ishlatilgan. «To'ra» - qonun bilan birlashgan xalq ommasi, qonun degan ma'nolarni anglatgan. Markaziy Osiyoda hukmron sulola bo'lgan turk-o'zbek o'troq va chorvador xalqlari orasida juda ko'p turli odatlar, ayniqsa, davlat huquqiy odatlari mavjud bo'lib kelgan. Turkiy xalqlarning davlat huquqiy odatlari xon ko'tarish, voris tanlash, vassallikni rasmiylashtirish kabilarni tashkil qilib, ularning paydo bo'lishi eng qadimgi davrlarga borib taqaladi. Turkiylar xonni taxtga o'tkazishda maxsus marosim o'tkazganlar: amaldorlar bo'lajak xonni kigizga o'tkazib, quyosh yurishi bo'ylab to'qqiz marta aylantirishgan. Temur davrida ham davlat boshlig'ini saylashda shunday odat bo'lgan. Oq kigizga o'tqazib xon ko'tarishdek turk odati o'zbeklarda XIX -XX asrlarda ham mavjud bo'lgan. Ko'rinib turibdiki, xonlik - davlat boshlig'i mutlaq vorislik bilan emas, ma'lum ma'noda nasabli va mansabli kishilar kengashida tanlanib, saylanib, keyinchalik huquqiy odat bilan rasmiylashtiriladigan lavozim bo'lgan. Turk xalqlarida taxtga vorislik masalasida uni egallash tartibi bo'yicha ham o'ziga xos odat bo'lgan. Bu odat «zinapoya usuli» deb atalib, mohiyati shundan iborat bo'lganki, ota vafot qilganidan keyin o'g'il taxtga vorislik qila olmaydi, balki vafot qilgan xonning ukasi bo'lmagan taqdirdagina o'g'li da'vogar bo'lishi mumkin. Shu odat Shayboniy o'zbeklarida ham saqlanib qolgan. Tarxonlik instituti yirik askarboshi, mansabdor shaxslar, ba'zan fuqarolarning bir guruhiga beriladigan odat huquqidan kelib chiqqan institut bo'lib, keyinchalik ulardan maxsus imtiyozli tabaqa - tarxonlar vujudga kelgan. O'tmishda jangovor, harbiy harakatlarda mohir bo'lgan turkiy xalqlarda harbiy odatlarning ustuvor mavqeyi bois harbiylar hayotiga oid ayrim masalalar odat huquqlari bilan tartibga solingan. Jumladan, dasht o'zbeklarida biron-bir xursandchilik munosabati bilan katta bayramlar uyushtirish, undan

keyin janqi (yoki chang'i) qurish va unda yaqin orada bo'ladigan muhim rejalarni, masalan, biror davlatga qarshi urush harakatlarini olib borishni muhokama qilish odati bo'lgan. Vaqt o'tishi bilan Osiyoda Xudo yo'lga olinadigan bu ushr solig'i xiroj va tanob kabi oddiy davlat soliqlariga aylandi, birinchisi ekin maydonlaridan, ikkinchisi bog'lardan, uzumzorlardan, poliz va bedazorlardan olingan hosilning beshdan bir, hatto uchdan bir qismigacha to'g'ri kelgan. Har bir madrasa (oliy diniy o'quv yurti) unga asos solgan kishi tomonidan berilgan yoki aholi o'z xohishi bilan in'om etgan va ko'p hollarda qo'zg'almas mulk tarzida bo'lgan vaqfga ega bo'lgan. Vaqfni boshqarish mutavallilarga topshirilgan bo'lib, ular mulkning foydalanilishi, qo'riqlanishi, ijaraga berilishi, vaqf daromadlarining bo'linishi ustidan nazoratni amalga oshirganlar. Ko'pincha, daromadning taqsimlanishi vaqfni vasiyat qilgan shaxs tomonidan tuzilgan vaqfnomada ko'rsatilgan. Ana shu yorliqqa asosan, mutavalli vaqf mulkining bir yillik yangi daromadidan undan bir hissasini xizmat haqiga olgan. Shu bilan birga, madrasa mutavallilarining ishini asta-sekinlik bilan nazorat qilish maqsadida bosh mutavalli mansabi joriy qilindi, ammo ularning maoshi to'g'risida gapirilmaydi. Hukumat unga maosh to'lamagan, odatga ko'ra, mutavalliboshi o'ziga bo'ysungan har bir mutavalli yillik daromadining o'ndan bir qismini olgan. Qishloq xo'jaligiga oid odatlar suv, yer o'lchamlari, ularni yuritishda odat huquqiga rioya qilish, hamma joyda yagona, hatto bir odatga emas, qaysi jug'rofiy hududda qanday odat bo'lsa, o'shanga rioya qilish haqidagi ko'rsatmalarni o'z ichiga olgan. Qovun sotish. Poliz boshida qovun sotish odat bo'lmay, u yerga kelgan kishi to'ygunicha yeb ketishi rasm bo'lgan, olib ketishi mumkin emas edi. Bu haqda «Boburnoma»da ham ma'lumot bor. Jumladan, Bobur Andijon qovunlarini maqtab: «Qovun mahalida poliz boshida qovun sotmoq rasm emas», - deb yozadi. Yurtchilik odati. Bu odat qarzini to'lay olmagan qarzdorning qarzlarini uning qarindoshlari o'zaro bo'lib olib, to'lashlari bilan belgilanadi. Bundan bosh tortgan qarindosh lozim hollarda o'zi ham ana shunday yordam olish huquqidan mahrum bo'lgan. Davlat va jamiyat hayotini tartibga soluvchi muhim manbalardan bo'lib xizmat qilib kelgan o'zbek odat huquqi normalari vaqt o'tishi bilan o'z o'rnini zamonaviy huquq qoidalariga bo'shatib berdi. Ular o'rnini turli qonunlar egalladi. Turkistonning o'rta asrlardagi ijtimoiy-siyosiy va huquqiy tarixini o'rganishda XV-XVI asrlardagi Samarqand (vaqf) hujjatlari to'plami diqqatga sazovor manbalardandir. Hujjatlar to'plami mazmuniga ko'ra, o'sha davrdagi fuqarolik huquqiy munosabatlari, xususan, vaqf mulkining huquqiy holati hamda uning sud va davlat puli bilan himoya qilinishi masalalari, ish yuritish hamda hujjatlarning shakllarini o'rganishda muhim manba sifatida ishonchli ma'lumotlar beradi. O'zbekiston davlati va huquqi tarixiga oid yuridik hujjatlar orasida eng ko'p tarqalganlari vaqfnomalar bo'lib, yuzlab yillar o'tganligiga qaramay, bizgacha hatto ularning asl nusxalari

yetib kelgan. Ular orasida «Vaqfnoma» yoki «Hazrat Shayboniyxon vaqfnomasi» deb ataluvchi hujjat o'zining davri, ta'sis etilishi, shartlari va tuzilishi jihatidan alohida ajralib turadi, u bizgacha yuz sahifadan ortiq kitobcha shaklida muqovalangan holda yetib kelgan murakkab tuzilishdagi hujjatdir. Vaqf mulklarini boshqarish jarayonida ularni hissador foydalanishi uchun ijaraga berish orqali daromad olish mumkin bo'lgan. Bunda vaqf mulkining ijarasi uch yildan oshmasligi, shuningdek, ijara haqi belgilanganidan oshiq yoki kam bo'lmasligi lozim edi. Mazkur hujjatning o'ziga xos shartlari ham bor. Masalan, ishlanadigan yerlar har qanday davr va vaqtda ham xonlar, sultonlar, amirlar xizmatida bo'lgan kishilar, suyurg'oldan foydalanuvchi amaldorlar tomonidan ishlanishi mumkim bo'lmagan. Vaqf mulkidan keladigan daromadlar shu mulkni rivojlantirish, kengaytirishga, madrasalarni ta'mirlash, ashyolar bilan ta'minlashga, mudarrislar, talabalar, hofizlarga maosh tayinlashga sarflangan. Hujjatning so'nggi, tasdiqlovchi qismida har o'n yilda xon huzurida - bosh qozi, shayxulislom hamda o'sha davrning taniqli kishilari oldida uning aslidan nusxalar ko'chirilib, yangitdan tasdiqlanishi lozimligi ko'rsatilgan. Bunda vaqf ta'sis qilish vaqtida qo'yilgan shartlar o'zgarmasligi mustahkamlangan. Shayboniy davlati va undan keyingi ijtimoiy-siyosiy tuzum huquqiy munosabatlarini o'rganishda shariat huquqi bilan bir qatorda dunyoviy sud-notarial hujjatlarining to'plamlari katta rol o'ynaydi. Bular ichida «Majma' al-vasoiq», ya'ni «Vasiqalar to'plami» ham o'ziga xos o'ringa ega. Bunda 1588-1591-yillarda tuzilgan 735 ta sud-notarial hujjati jamlanib, u ko'pgina ijtimoiy-siyosiy hamda yuridik masalalarni o'z ichiga oladi. To'plamda shogirdlikka oid 25 ta hujjat bo'lib, ularning mohiyati shundaki, shogirdlik ijtimoiy-siyosiy masalalarni o'rganishda katta ahamiyat kasb etgan. Xonlikda jinoyatni aniqlovchi va jazo beravchi asosiy mahkama islomiy shariat qonun-qoidalariga asoslanib ish tutuvchi qozilik idoralari edi. Davlatdagi oliy sudya Qozikalon bo'lib, viloyatlardagi jinoyatlarni jazolash viloyat qozilari qo'lida bo'lgan. Oliy jazo - o'lim hukmini faqat xonning maxsus farmoni bilan amalga oshirganlar. Aybdorni aniqlashda, shariat qonunlariga asosan, ikki kishining guvohligi yetarli bo'lgan. Viloyatlarda, tumanlarda jinoyat ishlarini viloyat hokimi nazoratida mahalliy qozilar olib borgan. Jinoyatchilarga gunohiga qarab o'lim jazosi, ma'lum muddatga (ko'p hollarda umrbod) zindonga tashlashdan tortib tan jazosi berish (darra urish, barmoqlarni kesib tashlash va boshqalar), sazoyi qilish, qoziqqa o'tkazish kabi jazo choralari ham qo'llanilgan. Aybdorlarga jazo berish ko'pincha bozor oldidagi maxsus maydonda - aholi ko'z o'ngida amalga oshirilgan. Harbiylar sodir etgan jinoyatlar va jazo turlari maxsus harbiy sudyalari - qozi askar va mufti askar tomonidan ko'rib chiqilgan. Mol-mulk bilan bog'liq jinoyatlar, o'g'irlik, shariat qonunlariga rioya qilmaganlik (ichish, chekish, qimor o'ynash, zino bilan shug'ullanish va boshqalar) uchun beriladigan jazolar turi ko'pincha amaldorlarning

xohish-irodasiga bog'liq bo'lib, ma'lum jinoyatlar uchun aniq jazo oldindan belgilab qo'yilmaganligi, sud ishlarida poraxo'rlik, mansabni suiiste'mol qilishga yo'l ochib berardi. Bu davrga oid hujjatlarda (Jo'ybor shayxlari arxivi, Samarqand qozilik idorasi hujjatlari va boshqalar) turli fuqarolik ishlari, huquqiy-ma'muriy jinoyatlar, tartibbuzarliklar va ularga nisbatan qo'llaniladigan jazo choralari haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Masalan, Buxorodagi Katta G'oziyon va Kichik G'oziyon madrasasiga tegishli hujjatlarda (1535) madrasada o'qish va hujrada yashash tartib-qoidalarini buzgan talabalarga quyidagi jazo choralarinig ko'rilishi qayd etilgan. Agar talaba darslarga bir oy sababsiz qatnashmasa, uni hujradan mahrum qilishgan, agar talaba dangasaligi sababli darslarni yaxshi o'zlashtira olmasa va bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'ta olmasa, unga nafaqa to'lash bekor qilinib, hujra tortib olingan.

REFERENCES

1. Akbar Zamonov "Buxoro xonligi tarixi" Toshkent 2021-yil2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). –Т.: Шарқ, 2001
2. Давлат қурилиши ва бошқаруви. Муаллифлар жамоаси. Тошкент, Академия, 2007.
3. Сагдуллаев А.С., Мавлонов Ў.М. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. Тошкент, Академия, 2006.
4. Muhammadjonov A. «O'zbekiston tarixi» T. «O'qituvchi» 1994 yil
5. Karimov Sh. Shamsutdinov R. «Vatan tarixi» 1-kitob T. «Sharq », 2010 y
6. www.arxiv.uz8. www.academia.edu